

DOLMÁNYOS ISTVÁN

Forráskritikai vizsgálatok az ó-orosz évkönyvirodalom terén a fejedelmi várrendszerekről

Arról a széles körű forrásgondozó, kiadó és szövegkritikai munkáról, amely az elmúlt fél évszázad során az ó-orosz évkönyvirodalom területén előre haladt a szovjet történettudományban, egyelőre még csak szűkös ismereteket halmozott fel itteni tudományosságunk. Ezért érdemes rákérdezni mindjárt a mai alkalommal, amikor a segédtudományi szekció gyakorlati munkájába kezd, hogy mit tanulhatunk azoktól, akik az orosz történelmet a segédtudományok oldaláról művelik?

Sok egyéb mellett erre alkalmasnak tűnnek azok a forráskritikai vizsgálatok, amelyek a kijevi orosz fejedelmi várrendszerhez fűződnek és lényeges általános jellegű eredmények elérését mozdították elő.

A Kijevi Oroszország történetét vizsgálva ugyanis a kutatóknak a múlt század és a századelő folyamán egyre nagyobb nehézséget okozott, hogy kellően értelmezzék az évkönyveknek a kijevi várról szóló megállapításait. E szövegek nem egyetlen fejedelmi várról tudnak csak. Rendszeresen váarakról, különféle kijevi székhelyekről, sőt trónokról szóltak. A kutatók a modern idők emberének szemszögéből hajlamosak voltak egyszerűsíteni a régi képet és gyakran mindezt csak Kijev városára vonatkoztatták, szövegromlásnak véve a szöveget, íchát félreolvasva az évkönyveket. Ha például a krónika úgy szólt, hogy a fejedelem külső várba távozott, akkor ezt az adatot Kijev városának belső fellegrvására, vagyis az ottani vár egyik elkülönített részére vonatkoztatták. Az adatok tekintélyes részét viszonylag könnyű volt így félreértve „megdolgozni”. Akadt azonban olyan évkönyvutalás is, amely az egyszerűsítőket csapdába vezette. Amikor az évkönyv kissé mesés szövege arról emlékezett meg például, hogy a külső várban tartózkodó uralkodóhoz hajókon vitték fel a vendégeket a hegyre, Ljaszkoronszkij, a cári korszak egyik ismert Kijev-specialistája, aki az évkönyv által említett külső várat már a kijevi vár fellegrvására vonatkoztatta, egyszerűen szóról szóra értelmezte a szöveget és a magas kijevi hegy oldalában zsiliprendszer felépítését tétélezte fel, amelyen felemelték a hajókat a kijevi várhegyre.¹ Más, kevésbé találékony kollégái a hajók kézrieróvel történő felvontatásának változatával siklottak el a bonyolultabb kapcsolatokat érzékeltető szöveg felett. Attól függetlenül, hogy valóban volt-e akkor zsiliprendszer Kijev városában, a hegytetőre felszállított hajók mozzanata különösen támadhatóvá tette az egyszerűsítő szövegértelmezést, vagyis az *egyetlen központi fejedelmi székhely* feltételezését.

Akadtak azonban már akkor is némelyek, akik felvetették, hogy a Kijevvel legszerveesebben szövegösszefüggésben említett külső fejedelmi vár a régi Kijevtől mintegy 20 kilométerre fekvő Visegorod (mai nevén Visgorod) lehetett. Ljaszkoronszkij ma már igen naivnak ható ellenkérdésekkel utasította el ezt az álláspontot egyik könyvében: miért mentek volna az uralkodók menedékért olyan messze, amikor rendelkezésükre állt Kijev akropolisa, a citadellaszerű felsővár? S hogyan engedhette volna meg Kijev, hogy tőle nem messze másik jelentős város létezhesék? Miért vitték volna az orosz uralkodóház halottait az általa távolinak tartott Visegorodba eltemetni?²

A kezdődő vita eldöntését nagymértékben gátolta, hogy ekkor az ó-orosz évkönyveknek még mindig kisebb része volt közzétéve nyomtatásban, s így a levéltárakban lappangó, vagy kritikailag nem vizsgált szövegváltozatok tudata eleve bizonytalanságot keltett a szakértők között.

¹ В. А. Ляскоронский: Киевский Вышгород въ удълно-въчвое время. Киев. 1919. II–VII.

² Уо. XIX. XXXVII, 68, 251, 321.

A szovjet korszakban azonban már közvetlenül az Októberi Forradalom után megindult a Polnoje szobranyje ruskij letopiszje (Az Orosz Évkönyvek Teljes Gyűjteménye) című sorozat folytatása úgyannyira, hogy mára már azt mondhatjuk, hogy a kötetek számát tekintve a régi pétervári Akadémia szorgos publikációs munkája ellenére a szovjet korszakban legalább annyit tettek közzé az évkönyv-változatokból, mint korábban. Ez a forrásfeltáró és szöveggondozó munka természetesen sokkal biztosabb bázist teremtett az olvasati problémák eldöntéséhez.

A szovjet korszak kritikussabb és szélesebb látókörű szemlélete is közrejátszott abban, hogy Tyihomirov moszkvai professor Ljaszkoronszkij és társainak iskoláját e tekintetben félreteljesítve, az ó-orosz városok történetéről szóló könyvében már Visegorodot jelölte meg Kijev két fővára egyikének, a kijevi fejedelmek menedékhelyének. Tyihomirov az évkönyvek külső fejedelmi várra történő utalásait így elsősorban már Visegorodra vonatkoztatta.³

Egészen századunk hatvanas éveit még megfigyelhető bizonyos tétovázás ezen a téren, de a nyolcvanas évek elejére a helytörténet szakemberei zöme már magától értetődő természetességgel képviseli ezt az álláspontot.

Visegorod ikervárként való végső elismerésével azután könnyebb volt megoldani az évkönyvekben említett hajóknak az értelmezését. Mivel Visegorod – bennünket Szigligetre emlékeztetve – a Dnyeper vízi világának beékelt része, a vendégek gyakran érkeztek hajóval, vagy távozott innen a fejedelem gyorsan, sodrásirányban Kijevbe. Kiderült tehát, hogy az évkönyv talányos sorait mégis Visegorodra kell értelmezni.

Közben más vonatkozásban is kiigazították Ljaszkoronszkijt. Amíg az utóbbi Kijevet és Visegorodot teljesen különálló városoknak minősítette elmélete érdekében, Naszonov az orosz történeti földrajz híres szovjet kutatója élesszeműen meglátta a két település szorosabb politikai, jogi kapcsolatát.⁴

Ezen mód lassan megvilágosodott, hogy noha Visegorod külön város volt, mégis szerves részét alkotta Kijev külső védelmének, osztozott belső kormányzatában, jogaiban. A forrásokban előfordul, hogy Kijevet és Visegorodot közös névvel illetik. Sőt az is, hogy a hangsúly eközben Visegorodra tolódik át, azzal a beállítással, hogy akié Visegorod, azé Kijev. A Boriszról és Glebről szóló XI. századi legendának a fejedelem szájába adott szavai így válnak igazán érthetővé: „Visegorodra, éjt és nap-pal mindenkorra őrséget állítottam. Ez nem alszik, nem remeg, az egész orosz földet, hazáját védelmezi, óvja a küllelenségtől és a belháborútól.”

Visegorod ikervárként és ikervárosként való elismerése természetesen ráirányította a kutatók figyelmét a kijevi székvárosra, fűződő egyéb menedékvárokra, noha megállapították, hogy Visegorod ikervárosként mindvégig megőrizte köztük vezető helyét. A vizsgálatok kiderítették és a szakkönyvek végül is már térképszerűen ábrázolják a kijevi nagyfejedelmek egyéb Kijev közeli menedékerősségeit. A Dnyeper keleti oldalán, Kijev városától északra Gorogyecet. A várostól valamivel délre a Dnyeper közelében az osztrovi palotát. Ugyancsak Kijevtől délre a Vidubickij halmon álló Krasznij dvort, Vszevolod Jaroszlavics idejéből. A „városok anyjához”, Kijevhez szintén nagyon közel, Berosztovóban épült menedékvár, – ez volt Vlagyimir Szvjatoszlavics halálának színhelye. Még mindig a kijevi várrendszerben, de attól már távolabb állott a délnyugati Bjelgorod,⁵ Vasziljov, a déli Kanyev és a Dnyeper mentén a Rosz torkolatánál még Rodnya. Elsősorban a Kijevet délen környező megerősített városokhoz kapcsolta Ribakov akadémikus azt a megfigyelését, hogy ezek szervezett védelmi rendszert alkottak.⁶ A messzibb északon említhetjük Ljubecset, a távolabbi keleten még Perejaszlevot, valamint Usztyét a megerősített nagy elővárosok koszorújaként.

³ М. Н. Тихомиров: Древнерусские города. Москва. 1956.² 294. Vö. М. К. Каргер: Древний Киев. Москва-Лем. 1958.

⁴ П. П. Толочко: Киев и Киевская земля феодальной раздробленности. XII–XIII век. Киев. 1980. 132.

⁵ А. Н. Насонов: Русская земля и образование Древнерусского государства. Москва. 1954. 53.

⁶ A kijevi várrendszer erődjei közül újabban Bjelgorodról lásd G. G. Mezenecv tanulmányát a Культура Средневековой Руси. Посвящается 70 летию М. К. Каргера. Ленинград. című kötetben. A kijevi építészet hatásához: Gerő László: Régi orosz építészet. Bp. 1977. 19. 61.

⁶ Б. А. Рыбаков: Государственная оборонительная система Киевской Руси (тезисы

E fejedelmi várak és városok végeredményképpen összefüggő hálózatot alkottak, mintegy sajtósági pókhálórendszer formáltak Kijev körül, amelynek segítségével a nagyfejedelem veszély, háború idején viszonylag könnyedén, a szokás erejére is támaszkodva, megválaszthatta biztonságosabb álláspontját.

Itt említtem, hogy e szorgos történetföldrajzi, archeológiai munka az orosz elővárosok, a suburbiumok vizsgálatát, a fejedelmi székhelyekhez való kapcsolatuk feltárását és ezek rendszerezését is lényegesen előbbre vitte. Jelenleg ez előtérbe állított újszerű megközelítés.⁷ Ezen keresztül a városi várak és az elővárak sajátos összefüggése is világosabbá vált; védelmi mikrorendszerek, illetőleg kisebb várrendszerek tűntek jobban elő.

Amit e fejedelmi várszisztémákkal kapcsolatban általánosságban különösen hangsúlyozni szeretnénk, a szovjet történetírás nem egyszerűen felsorolja vagy elszigetelten jellemzi a fejedelmi várakat, de sok esetben gondot fordít sajátos korrelációjuk, politikai és jogi összefonódásaik megállapítására.

Mindezek alapján úgy összegezhetjük a felgyűlt tapasztalatokat, hogy a kijevi nagyfejedelemek mentsvárrendszere alapjaiban teljesen megfelel a görög és nyugat-európai uralkodók gyakorlatának. Például a Párizs–Chelles–Conflans kapcsolatnak, vagy Nagy Károly frank uralkodó császári szálláshelyeinek, az utóbbiak az aacheni udvarral függték össze. Ingelheimre gondolk többek között, amelyet annak idején oroszok is felkerestek, vagy Nymwegenre (Nijmegen) és Sinzingre. Hasonlóképpen volt ikerpalotája a merseburgi udvarnak a nem messze fekvő Memleben (Mimilevo). A cseh Prága Višehrad-dal függött össze stb. . .

Ha jeleztük az ó-orosz évkönyvek újabb szövegkritikai ellenőrzése során keletkezett fontos felismeréseket a Kijevi Oroszország várrendszerét illetően, nem mulaszthatjuk el, hogy ne utaljunk a távolabbi, későbbi orosz fejedelmi várrendszerek problémájára. A szovjet történettudományban ebből a szempontból főleg a két másik nagy politikai centrum, Novgorod és Moszkva fejedelmi várrendszeréről gyűlik anyag. A Novgoroddal összekötött Rakomról és Gorogyicséről. Valamint a menedékvárként és védvárként keletkezett Moszkva későbbi nagy menedékváraitól, városairól: északon Perejaszlavról, Kosztomáról, Bjelgorodról, délen pedig, hogy csak a legfőbbeket említsük, Kolomenszkojéről, Kolomnáról, Tuláról. S természetesen ezek fejedelmi-állami összeköttetéseiről. Ez azonban már külön tanulmányok problémája.

Meggyőződésünk szerint az orosz fejedelmi várrendszerek egyre jobban kiegészülő rajza, dialektikus belső kölcsönviszonyaik ábrázolása a legjobb kulcsot szolgáltatja a hasonló európai jelenségek feltérképezéséhez. A nyugat-európai országokban ugyanis éppen az uralkodó magatartása szempontjából még nem végezték el a saját várrendszereik ilyen szintű vizsgálatát. S így van ez Kelet-Európa kisebb országaiban is.

Ne menjünk messze a példáért. A magyar történeti földrajz a maga metafizikusan elkülönítetten felsorolt váraival gyakorlatilag még nem jutott el a várrendszerek nagy kérdésének felvetéséig. Így Csánki Dezső 1890-ben megjelent, a „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című nevezetes összefoglaló munkájában bármily különösnek tűnjék, nem érinti sem a várak egymásközi kapcsolatait, azok rendszerét, sem pedig a városok és várak összefüggésének problémáját. A várakra vonatkozó adatok olyan elszigeteltségben követik egymást, akárha a telefonkönyvet olvasnánk. Semmi nyoma itt az okleveles anyagban és az elbeszélő forrásokban gyakran jelzett függőségi, jogi összekapcsoltságoknak, alá és fölrendeltségi viszonylatoknak. Pedig Csánki legalább annyiban tudatos volt, hogy előre vetítette felmérésének szempontjait. Milyen jól beillett volna az előzetes elrendezés eme tervébe az uralkodói várak és városok szisztémáinak szempontja. Csánki utódai a polgári történetírásban mit sem változtattak e mechanikusan szenttelen katalogizálási módszeren. Milleker Bódog „Délmagyarország középkori földrajza” című 1913-ban megjelent munkájában a magyar király várait ugyanolyan rendezetlen történelmi masszaként látjuk viszont, mint Csánkinál.

Azóta a történeti kutatás mellékesen nagyon sok részadatot halmozott fel a különféle várakról,

доклада). „Становление раннефеодалных славянских государств. Материалы научной сессии полбских и советских историков.” Киев. 1972. 18–19. A szmolenszki fejedelem külső mentsvárrendszeréhez ld. В. А. Алекеев: Домен Ромтислава Смоленского. „Средневековая Русь.” Ред. колл.: Д. С. Лихачев (отв. ред.), Г. К. Вагнер, П. А. Раппопорт. Москва. 1976. 54–58.

⁷ Ф. Д. Гуревич: Древний Новогрудок. Носад – окольный город. 1981. 157.

királyi menedékhelyekről, de még ez sem vezetett sajnos oda, hogy mára új történetföldrajzi kiadványaink, vagy történeti kézikönyveink akár a legelmebbi fokon rendszeresen tudomást vennének arról, hogy a bennük felsorolt középkori uralkodói várak valamely védelmi, biztonsági, katonai, jogi *kapcsolatban* álltak egymással.

Megjegyzést érdemel, hogy hasonló érdektelenséggel találkozunk azokban a munkákban is a várrendszerek, vagyis a várak egymásközi viszonyának kérdése iránt, amelyek a királyi közigazgatás szervezetével foglalkoznak.

Következésképpen napjainkban szintén jellegzetes tünet, hogy a nagy várak környékének kisebb várai gyakran egyszerűen eltűnnek történetföldrajzi kiadványainkból. Mondhatni e tekintetben kevesebbet is nyújtanak mint némely korábbi pozitivisták, akik legalább listászerűen felsorolták a nagyobb várak közelében fekvő kisebb várközpontokat.

Kuriózusként említtem, hogy Varjú „Magyar várak”-jában, amit a harmincas években tett közzé, még ki is kelt az „alpalota” elmélet ellen Visegráddal kapcsolatban.

Feltűnik, hogy maguk a források ettől az eljárástól élesen elütő módon, igen bőbeszédűek a várak egykori kapcsolatairól. Itt van például Mosony esete. Ha az okleveles anyagba tekintünk nem is egyszer olvashatunk a mosonyi és pozsonyi vár kettősbirtokáról. Így 1252-ben „Dorug” földjét említik egyszerre mindkét várhoz tartozónak, amit a király akkor külbiztonsági okokból elajándékozott.⁸ A közigazgatás összefonódásai szintén utalnak Mosony és Pozsony szorosabb kapcsolatára: Pétert a 13. század nyolcvanas éveiben egyszerre említik Pozsony és Mosony comeseként.⁹ Nem sokkal korábban Mosonyban a Csák familia egyik tagja szerepelt comesként.

Ha pedig az elbeszélő forrásokból meritünk, megtudjuk, hogy Péter király Székesfehérvárról menekült személyi biztonsága érdekében Mosony várába. Mosonyba–Pozsonyba berendezkedett és odafutott Salamon is. Mosony tehát királyi menedékvárként tűnik elő a forrásokból.¹⁰ A két vár és az egész környékük szerves kapcsolatát jól mutatja az a tény is, hogy amikor a cseh hadak Pozsony várát bevették, a cseh király Mosonyban várta ki a hadjárat végét.¹¹ Ezt a mozzanatot az okleveles anyagból is ellenőrizhetjük.

Mivel a Mosony–Pozsony ikervár kapcsolatba a közeli Óvár és az akkor a mosonyi várhoz tartozó Szombathely is beletartozott, velük kapcsolatban is olvassunk adatokat, amelyek a kölcsönviszonyt tükrözik. Óvár várát például 1263-ból olyan szigetként jellemzi az egyik oklevél, mint amely a pozsonyi és mosonyi megyékhez tartozik. János pozsonyi várnagytól pedig szintén arról értesülünk,

⁸ A dorogi (dörögi) közös várföld ügyéhez *Wenczel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár. II. 1234–1260. Pest, 1861. 223. (1252-nél) – „terram Durug Posoniensis et Musuniensis castrorum...” Lásd még uo. 297.

Mosonyt a nyugati határvárak, végvárak együttesében szintén Pozsony mellett említik az oklevelek. Így például közösen adományozva Béla szlavóniai hercegnek. („quod de Nitrie, de Posonio, de Musum et de Suprunio, castra Regni Ungariae”. – 1263-nál) *Wenzel* i.m. III. 63. Lásd még 96–97.

⁹ A közigazgatási összefonódás egyik példája Péter közös comes esete („Petrum Magistrum Dapiferorum nostrorum, Comitem Posoniensem ut Musuniensem...”). Uo. IV. k. 215. (1280-nál Csák comesről uo. VIII. k. 89. (1264-nél.)

¹⁰ Péter mosonyi futásához *Ráth Károly*: A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr. 1866². 2. Mosony és Pozsony együttes szerepét Kálty Márk világitotta meg krónikájában. Pl. „et in eadem nocte collegit se festinanter in Musum et Poson, que castra iam pridem muniverat...” Képes Krónika, Sajtó alá rendezte *Mezey László* Bp. 1964. 135. L.: *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. Pozsony 1892. 250. Ennek ellenére nem tud Mosony–Pozsony kapcsolatáról Salamon meneküléseiben *Sebestyén Béla*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. (1939). 14.

¹¹ Ottokár Mosony-vidéki tábori rezidenciájáról *Wenzel* i.m. IV. k. 25. – „apud Posonium, post circa Musunium, quo idem Rex Bohemorum castra sua defixerat...” (1271, 1273-nál). Különösnek tűnik, de tény, hogy Ortvay Pozsony monográfusa a források tanúságai ellenére többkötetes munkából pedig már teljesen hiányzanak a mosonyi mozzanatok. Vesd össze 126–127. Ezt az elzárkózást Pleidell sem tudta kijavítani. Vö. *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. II. közlemény. Századok. 1934. 161.

hogy egyébként Óvár várában lakik és székel a 13. század végén.¹² Az ehhez hasonló adatokat figyelembe véve lesújtóan szűklátókörű képet nyújt, hogy Varjú vártörténeti összefoglalójában Pozsony várát külön jellemezve mit sem látszik tudni a két nevezetes erősség szorosan összefűződő történetéről. Teljesen világos, hogy itt a taxatív felsorolás merev rendszere a nacionalista szemlélet szolgálatában állt.

Pozsony egész várrendszere tulajdonképpen más vonatkozásban is említhető.

Mennyivel eredetibb, valóságosabb lenne történeti földrajzi vagy politikatörténeti ábrázolásunk, hogyha abban akárcsak utalásszerűen helyet kapna a Veszprém–Székesfehérvár–Tata királyi várháromszög forrásokban gyakran emlegetett kölcsönviszonya és e nagyobb uralkodói várak helyi várrendszere (Székesfehérvárnál például a király városkivüli vára és a belső város kapcsolata). Ugyanígy Buda és Visegrád ikervárrendszerének története. Vagy Diósgyőr kettős menedékvár jellege: Lajos alatt Budával szemben is, Lengyelország ellenében is királyi menedékhelyül és erőösszpontosító várként szolgált. A kínálózó jobbnál-jobb adatok közül hadd említsük utoljára Feketealmot, István ifjabb király menedékvárát, amelynek ismert históriája az összefüggések részletesebb kimunkálását érdemelné. Mindez az elővárosok, szuburbiumok elhanyagoltnak látszó témakörében is előre vinné a kutatást. Hiszen az oklevelek élénk szavakkal ecsetelik, miként vált sok előváros a városok belterületévé. Hogy csak a pozsonyi példánál maradjak, érdekelheti a kutatót, hogy mi volt a középkori funkciója a Széplaki elővárosnak.¹³

Befejezésül tehát, amíg az orosz fejedelmi várrendszerek rajza lényegében már készen áll, a magyarországi várrendszerek feltérképezése még a jövő egyik vonzó feladata. Ezúttal a szovjet eredmények alapján csupán *magára a problémára* szerettem volna rámutatni. A megoldásban nyilván nagy szerepe lesz a történeti földrajz, a középkori régészet, jogtörténetírásunk kutatóinak, szövegkritikánk művelőinek.

Az orosz uralkodói várrendszerek problémaköréhez szorosan csatlakozik az ottani nagyfejedelmek regifugiumainak, egész biztonsági politikájának kérdése, mint amely a várrendszerek ügyét jobban megvilágítja. A regifugiumok témaköréről azonban, – amely megítélésünk szerint a középkor egy eddig eléggé még fel nem tárt titkához segít közelebb –, már más alkalommal szóltunk.¹⁴

¹²Péterfia János *pozsonyi* várnagy *mosonyi* rezidenciájához (1291-nél) uo. V. k. 54. – „existens et residens in Castro Owar . . .”

¹³Wenzel: Új árpádkori okmánytár. IV. 309. – A történelem dialektikája folytán nagyon indokoltan nevezi Gerő a szuburbiumokat távlatban „a városfejlődés magjai”-nak. Gerő László: Történelmi városmagok. Bp. 1978. 15.

Hasonlóképpen újszerű, előre mutató jel, hogy Fügedi Erik újabb könyvében már felsorolja és grafikonnal szemlélteti a nagyobb településeket környező várakat. Ugyanő – ha nem is Mosonyt – Magyaróvárt, Pozsonyt, Trencsén és Szepes mellett említi a nyugati „határvédő lánc” tagjaiként. Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 30, 219.

¹⁴И. Долмановш: Политика личной безопасности и военной защиты русских великих князей в средневековье.